

A PATRIMONIÁLIS KIRÁLYSÁG.¹

Ez a kifejezés ma közkeletű történetirodalmunkban, összefoglaló kézikönyvek, doktori disszertációk és részletkérdésekkel foglalkozó tanulmányok² egyöntetűen így jelölik meg a magyar történelem XI—XII sz.-i periódusát s legvégső határául, zárókövéül az aranybullát — immár egy újabb korszaknak a kezdetét — tekintik. A kifejezés pontos magyarázatát készen kapjuk annak a történetírónak a fogalmazásában, aki a legtöbbet foglalkozott a kor részleteivel s ezért egyszerűen csak idézzük az egyébként félre nem érthető körülírást: «A középkori államszervezetben a közjogi és magánjogi elemek szoros kapcsolatban jelentkeznek. Az uralkodó hatalmának materiális alapja *patrimoniuma*, azaz örökölt földbirtoka, magán gazdasága. A *regnum* fogalomban a királyságon, államhatalmon kívül az uralkodó patrimoniumán nyugvó magánhatalma is bennfoglaltatott. A felségjogok és a király földesúri jogai, az államháztartás és királyi magán gazdaság, állami hadsereg és királyi magánsereg szinte elválaszthatatlanul egybeforrott fogalmak s a közhatalom erejének fokmérője a királyi magánhatalom. A király a maga közjogi akaratának csak akkor tudott érvényt szerezni, ha magánhatalma meghaladta alattvalóinak hatalmát. Ezért országai kormányzatában tőle magánjogilag függő, földesúri hatósága alá tartozó és szolgálati kötelezettséggel hozzáfűzött személyekre támaszkodott; ilyeneket állított a közigazgatás és hadsereg élére.»³ E leírás szerint tehát a patrimonális királyságot jellemzi az uralkodó óriási, túlnyomó magánhatalma, ő a legnagyobb földesúr, neki van a legtöbb szolgánépe, magánalattvalója, több, mint az ország egész lakosságának együttvéve. Megsemmisítő hatalmával tehát háttérbe tud szorítani mindenkit. Intézkedéseiben nincs kötve alattvalói jóindulatához. Nem kell megkérdeznie

¹ Bevezető részlet a szerzőnek a Magyar Tudományos Akadémia 1933. ápr. 3.-i ülésén «Hűbériség és rendiség Magyarországon a XV. században» címmel bemutatott székfoglaló értekezéséből.

² Pl. Eckhart F.: Bevezetés a magyar történelembe. Pécs, 1924 (2. fejezete: «A patrimonális királyság») s ennek német, francia, olasz, angol kiadásai. Asztalos M. — Pethő S.: A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig. Bp. 1933. — Deér J.: A magyar törzsszervezet és a patrimonális királyság külpolitikája. Kaposvár. 1928. — Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Századok. 1927. 243.

³ Hóman B.: Magyar történet. I. 215.

a nagybirtokosokat, sem a rendeket, mert ilyenek részben még nincsenek; országgyűlés és alkotmány sincs. A királyi tanácsba az uralkodó tetszése szerint hívhat meg bárkit, de még ennek a szenátusnak is csak véleményező szerepe van. A királynak ezt a korlátlan hatalmát csodálta meg a XII. sz. közepén a középkor egyik legnagyobb történetírója, Freisingi Ottó, akinek szemléletes leírása akaratlanul is felmerül mindenki emlékezetében, ha patrimonialis uralomról hall. Az élesszemű megfigyelés szerint, ha valaki az ispánok közül a királyt bármi csekélységgel megbántja vagy ilyesminek hírébe keveredik, őt a király által kiküldött csatlós népei közt elfogja, vasra veri és megbüntetheti; nem szükséges, hogy a király a hasonrangúak ítéletét kikérje; a vádlottnak nincs is alkalma, hogy magát védelmezze; mindenki szemében mindenre elég ok a király akarója.¹

Az egykorú források adatai és a modern történettudomány következtetései igen világosan jellemzik a XI—XII. sz.-i magyar királyságot. A róla alkotott és immár közkeletű kép életszerűsége kétségbe nem vonható. Azonban még sem nevezhető patrimonialisnak. Ez a megjelölés ugyanis sajnálatos módon került történetírásunk kifejezései közé és nyert olyan értelmet, amilyenben nem használta sem első megfogalmazója, sem pedig a nyugati történetírás. Mint G. v. Below előadásából ismeretes,² a «patrimonialis állam» kifejezés egy romantikus államfilozófus, Carl Ludwig v. Haller berni tanár művében fordul elő legelőször. Haller nem volt történetíró. Nem titkolta el, hogy a középkorról egyetlen könyvet sem olvasott el³ s ha mégis sokat hivatkozott a középkori állapotokra, társadalmi és állami szervezetre, akkor ezt csak azért tette, hogy a bizonyítékoknak tetsző állítások célzatos csoportosításával egy elképzelt ideál életteljességét elhíhetővé tegye. Felfogását főmunkájának címe is mutatja: *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt*.⁴ Ellen-sége tehát a felvilágosodásnak, főleg pedig a francia forradalom tanainak s egyenesen ezek visszaszorítására, megcáfolására szerkesztette meg a kor restaurációs szellemének megfelelő romantikus tanát. Államfelfogása nem mentes a következtelenségektől — II. Józsefet pl. szenvedélyesen elítéli, ellenben Nagy Friggyessel szemben elnéző — egy törekvés azonban következetesen áthatja gondolatkonstrukciója minden részét; az a vágy, hogy az összes ellenforradalmi erőket felrázza és csatasorba küldje. Nem törekszik a középkor egyszerű felújítására, visszahozására, hanem azt a patriarchális rendi államot tartja a legjobbnak, amelynek maradványai még az ő

¹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. I.² 254.

² Below, G.: *Der deutsche Staat des Mittelalters*. Leipzig. 1925. I.²

³ Ezt a nyilatkozatát fő munkájából idézi Meinecke, Fr.: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München. 1922. 226.

⁴ Második kiadása: Winterthur, 1820. 6 kötet.

korában is éltek ott, ahol a felvilágosodás a régi intézményeket nem forgatta fel. Ilyennek találta a magyar rendi alkotmányt, amelyről ismételten nagy rokonszenvvel, igen melegen emlékezik meg, úgy, hogy munkája becses útbaigazításokat nyújthat az érdeklődőknek arra vonatkozólag, hogy a XIX. sz. eleji konzervatív Európának milyen volt a felfogása Magyarországról.

Haller, mint éppen a magyar utalások a legkönnyebben megértethetik velünk, azt az államot tartotta a leghelyesebbnek, amelyben az uralkodó nem lehet zsarnok, viszont a rendek sem ragadhatják magukhoz a vezetést, hanem a két tényező olyan módon tartja egymást egyensúlyban, hogy a nagyobb hatalom ugyan az uralkodóé, de őt meg belátása, jóindulata visszatartja alattvalóinak elnyomásától. Ez a kép valóban illik Ferenc király Magyarországra. Itt is vannak ugyan rendek, amelyek időnkint országgyűlésre is összejöhetnek, de a döntő szó a kegyesen, atyai jóindulattal uralkodó fejedelemé. Haller elképzelt patrimonialis államában nincs olyan közjogi viszony, amely csak elvont államhatalmat és alattvalókat ismer, hanem minden társadalmi és alattvalói viszony kizárólag magánjogi jellegű. Az államot tehát bizonyos számú földesúr alkotja, akik jogilag egyenlők. Különbség köztük csak a birtok nagysága tekintetében van. Az közülük az uralkodó, akinek a birtoka a legkiterjedtebb s így hatalma, meg személyes függetlensége is a legnagyobb, ő nevezi ki a tisztviselőket, a katonaság éppen úgy tőle függ, mint az udvartartás személyzete. Felsőjogok azonban nincsenek. Az uralkodónak csak uradalmi, domíniumai vannak s azok jövedelmeiből, a regalebevételekből, meg monopóliumokból, lotteriából stb. fedezi az államigazgatás költségeit. Háborút tetszése szerint viselhet, de általános hadkötelezettséggel nem kényszerítheti alattvalóit az ebben való részvételle, s ugyanígy adót sem követelhet. Ha adóra van szüksége, ezt csak kérheti alattvalóitól, még pedig szabad akaratukból kötött szerződéssel.

Az uralkodó és alattvalóinak viszonyát tehát úgy képzei el Haller, mint a nagybirtokos és jobbágyai, meg vazallusai közti családi kapcsolatot, amelyet, minthogy a (legenyhébb és legbarátságosabb), kölcsönös segélynyújtás és jótétemények jellemeznek. Aki függ az úrtól, azt vagy a természet kényszeríti erre, mert különben gyengesége miatt másképp nem élhetne meg, vagy ha szolgálatot vállal, Vagyis szabad akarata szerint segít egy hatalmasabbnak», ezt azért teszi, mert így segítséget és előnyt nyer a szolgálatból. Ezért az egyedüli «természetes rendszer» az a viszony, amely a patrimonialis államot jellemzi. «Minden szabad, humánus és kölcsönös» ebben a rendszerben, csupa jogosság és szeretet, akárcsak egy kis családban. A patrimonialis fejedelem különben közvetlenül csak saját birtokának lakóival rendelkezik, míg más lakókkal közvetve, ami maga is kizárja, hogy uralma szigorú lehessen. Az uralkodó jogai természetesek, vagy szerettek. Az előbbiek közösek minden más ember jogával, éppen

csak nagyobbak, az utóbbiak igazolására azonban fel kell tudni mutatni okleveleket, igazolandó, hogy miként szerzett meg bizonyos birtokokat vagy jogokat azzal, hogy egyesekkel vagy egész társadalmi osztályokkal szerződésre lépett. Ezt a patrimonális kapcsolatot Haller fellengzős szavakkal így jellemzi: «Ez, a maga tisztaságában elképzelve, az emberi élet legkellemesebb formája, maga a legtökéletesebb szabadság; a kölcsönös segély nyújtásra kész erők természetes különbözősége mérsékli, az isteni törvény és önkéntes magánszerződések szabályozzák, amely feltételek nélkül persze a földön semmi emberi társadalom, semmi béke sem képzelhető el.»¹

Felesleges mondanunk, hogy a patrimonális államnak ez az ideális képe semmi módon sem illik a XI—XII. sz.-i magyar királyságra. Sőt éppen erre a legkevésbé. Haller patrimonális államában rendek, vazallusok szerepelnek, XVIII. sz.-i intézményekről nem is szólva. De még mindig nem ez a legnagyobb következetlenség a patrimonális kifejezés magyar használatában. Sokkal nagyobb baj az, hogy nálunk a kifejezés egyetlen korszakra redukálódott s szokássá vált beszélni a patrimonális királyság «felbomlásáról», «bukásáról», a «patrimonális szellem» pusztulásáról, ami mind a XIII. sz. elején következik be.² Holott Haller a patrimonális viszonyt nem tette egyetlen korszak jellemző vonásává, hanem szerinte — s ez éppen az egyik fontos alaptörvénye — a természet mindig magától visszavezet az enyhe patrimonális kapcsolatra.³ Ha tehát a német birodalom patrimonális jellege a XIII. sz.-ban meg is szűnik, mert a rendek, a választófejedelmek önállósulnak és ezzel a császárság háttérbe szorul, maga a patrimonális viszony törvényszerűen feléled a birodalom bukása után keletkező kis territóriumokban, ahol uralkodó és alattvalók viszonyát éppen az a gondolat hatja át, amely az imént szélesebb keretek között lehanyaglott. A patrimonális viszony tehát az újkorban is él, pl. Franciaországban Haller szerint nagyjában egész XVI. Lajosig, a nagy forradalomig, s éppen a francia királyok céltudatos politikáját, hogy a hűbéruraknak és a rendeknek nem engedtek korlátlan érvényesülést, nem győzi eléggé méltányolni.⁴

Haller kifejezését a német történettudomány ilyen tág értelemben használta s vele főleg az egész középkori német történelem bizonyos jellegzetes vonásait jelölte meg, tehát azon korét, amelyben hűbériség és rendi-

¹ III. k. 167. skk. 1.

² Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva 1932. 202. — U. a. Immunitás és iurisdicatio. A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I. Bp. 1931. 40.

³ Sonntag, W. H.: Die Staatsauffassung C. L. v. Hallers, ihre metapysische Grundlegung und ihre politische Formung. (List-Studien. 2.) Jena. 1929. 96. skk. 1.

⁴ U. o. 98.

ség is szerepelnek. Azonban még ezt a Haller elgondolásának megfelelő-szóhasználatot is helytelennek tartotta a háború előtti német történetírő-nemzedék egyik vezérképviselője, a már említett Below. Nem volt nehéz, rámutatnia, hogy a középkori német birodalom nem volt annyira megán-jogi jellegű, mint azt Haller elképzelte, hanem a hűbériség mellett erő-teljesen érvényesültek az uralkodónak a felségjogai is és a birodalom valóban állam volt. Ez a felfogás ma már, amint egyre több és több részlet-monográfia törekszik az államjelleg egyes vonásainak a felderítésére,¹ általánosnak is tekinthető. Below maga azt ajánlotta, hogy a patrimonialis kifejezést egészen kuszóbjóljék ki s helyette a «hűbéri»-nél tágabb értelmű «feudális» szót használják mindazon vonások megjelölésére, amelyeket eddig patrimonialistának neveztek.

Nincs módunkban megállapítani, hogy a német történettudomány valóban elejtette-e egészen a patrimonialis kifejezést, azt azonban tudjuk, hogy a szociológia nem követte a történetírás tanácsát. A történeti szociológia kétségtelenül legnagyobb képviselője, M. Weber ugyanis, bár elis-merte Below ellenvetéseinek helyességét, hogy t. i. a középkori német állam nem nevezhető patrimonialistának, mégis a megjelölést, bizonyos-kapcsolatokban, annyira kifejezőnek találta, hogy további használata mellett döntött. Weber patrimonializmusnak nevezte a különböző uralmi típusok egyikének, a tradicionális uralomnak egyik fajtáját. A tradicionális uralomnak ugyanis Weber osztályozása szerint, három faja van: 1. amikor az uralom közvetlen, ez a gerontokrácia és patriarchális uralom, 2. a patri-monializmus, 3. a rendi uralom. Jellemzése szerint a patrimonialis uralom-ban a fejedelem egyedül tőle függő, személyes jellegű igazgatási apparátusra és hadseregre támaszkodik; ez a hadsereg esetleg rabszolgákból, vagy zsoldosokból, testőrökből áll s segítségével elnyomja alattvalói, az egykori nemzetiségi és törzsi tagok önállóságát; ennek a patrimonialis uralomnak legkifejlettebb formája a szultánizmus.² Ily értelemben, ennyire megszü-kítve, már valóban jobban ráillenek a XI—XII. sz.-i Magyarországra a patrimonialis elnevezés, ha maga Weber is nem használná — Haller elképzelésének és fogalmazásának is megfelelően — újkori, általános jelen-ségekre megjelölésére. De Weber szerint is Európában a patrimonializmus-nem valami bizonyos korhatárral — pl. XIII. sz.-dal lezáruló periódus. Egy-két jellemző idézet elég erre. Arról beszél, hogy az újkor kezdetéig, sőt az újkorban is a nagy államok erősen patrimonialis jellegűek, a Stuartok patrimonialis uralkodók, de megsértik a tradíciót; máshol ismét azt han-goztatja, hogy a patrimonializmus reneszánszát élte a francia forradalom előtt, vagy hogy a janicsárok serege patrimonialis jellegű.³ A modern

¹ Pl. Keutgen, F.: Der deutsche Staat des Mittelalters. Jena. 1918.

² Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft. (Grundriss der Sozialökono-mik. III. Abt.) Tübingen, 1922. 133. skk 1.

³ U. a. 684., 690., 736., 727. 1.

szociológia szótárában tehát, miként a példák is mutatják, a patrimonialis kifejezés általános, egy bizonyos kortól független megjelölés, amelynek a köznap beszédben a patriarchális abszolutizmus felelne meg; ugyanaz a kifejezés, amely ráillik a XIX. sz. eleji Magyarországra, I. Ferenc uralmára, amelyet Haller is szemé előtt látott.

Történetírásunk a patrimonialis állam kifejezést a jelek szerint igen későn fogadta el, közvetlenül akkor, amidőn napjai már meg voltak számlálva. Alaposabb utánjárás nélkül úgy látszik, hogy a kifejezést az a történetírónk honosította meg, akinek tudományos életünk oly sok és messzeható ösztönzést köszönhet, Szekfű Gyula. Negatívé ugyanis az állapítható meg, hogy sem Pauler, sem Marczali, az Árpádkor régibb specialistái, sem Hóman első tanulmányaiban nem található meg ez a megjelölés. Pauler pl. Freisingi Ottó leírásával kapcsolatban «majdnem ázsiai despotizmusról» beszél,¹ Marczali utolsó összefoglaló magyar történetében «autokratikus, csaknem despotikus királyi hatalomról» és ugyanő a X—XII. sz.-ot a «patriarchális, nemzeti királysága korának nevezi,² ellenben Szekfű 1912-ben megjelent tanulmányában már ismételtelen beszél patrimonialis viszonyról, patrimonialis monarchiáról. Csakhogy, amíg az ő szóhasználata — bár nem mentes némi ellentmondástól — megfelel a német történetírás gyakorlatának,³ addig követői kizárólagosan a XI—XII. sz.-ra korlátozták jelentését. Ettől fogva általánossá lett a kifejezés s Below kritikai munkájának elolvasása éppen olyan kevéssé változtatta meg történetírónk felfogását, mint Weber fejtegetése sem ütött szöveget a fejükbe.

A «patrimonialis királyság» egyike lett a legnépszerűbb és legtöbbet emlegetett Schlagwortoknak. Használata, egyetlen esetet kivéve, nem volt káros. Történetírónk ugyanis a XI—XII. sz. vonásait magukból az adatokból állították össze, minek következtében a megrajzolt kép teljesen élethű s csak összefoglaló elnevezés gyanánt illették e kort a «patrimonialis» elnevezéssel, mintha csak kényelemből nem akarnának századokat emlegetni. Sőt, a patrimonialis fogalomban rejlő magánjogi szín és domaniális gazdálkodási kép egyenesen jótékonyan hatott, mert a korábbi túlzó közjogi iskola teóriáinak cáfolását éppen úgy lehetővé tette, mint a gazdasági

¹ I. h.

² Magyarország története. (A műveltség könyvtára). Bp. 1911. 108, 147.

³ Serviensek és familiárisok. (Ért. a tört. tud. köréből. XXIII. 3.) Pl. 13. 1.: «Amint a XI. és XII. századnak egyszerűbb, tisztán patrimonialis viszonyaiban a földesúr az összes, birtokán lakó népesség felett iurisdictióval bírt. . . 18. 1.: ... ha bizonyos is, hogy az Árpádok királysága patrimonialis monarchia volt, melyben annak természete szerint a köz- és magánjogi elemek nehezen választhatók szét, mégis világos, hogy a királyi szolgák már a XII. század végén az egész országban elég sűrűn laktak s a királynak, mint az ország urának s nem mint nagybirtokosnak, a föld birtokosának engedelmeskedtek.» 80, 85. 1.: a XIV. században «patrimonialis jellegű szervezet» található.

élet jelenségeinek pontosabb kidolgozását. Talán nem túlzás annak kijelentése, hogy éppen a patrimonális kifejezéssel vált lehetővé az, hogy a XI—XII. sz.-i. magyar történelmet egységnek érezzék tudósaink és ennek olyan vonásait ismerjék fel és emeljék ki, amelyek különben nem lennének szembetűnők. A király magánuradalmaira támaszkodó terménygazdálkodást, majd a regálegazdálkodás kiépítését a patrimonális kifejezés használatával lehetett megrajzolni — e tekintetben elég utalnunk Hóman alapvető tanulmányaira, főleg a Károly Róbert gazdaságpolitikájáról írottra — s ugyanez a kifejezés még a településtörténeti folyamat megértését is megkönnyítette. A kifejezés tehát hasznos szolgálatot tett, noha helytelenül alkalmaztuk. Fontos segédeszköz volt, ma azonban már felesleges. A kifejezés ugyanis, nem beszélve arról, hogy helytelen, egyenesen használhatatlan, ha a kor gazdasági jelenségein kívül a társadalmiakat is meg akarjuk ismeretni s még kevésbé válik be, ha a mai idealisztikus jellegű történetfelfogásnak megfelelően a nemzeti élet lelki vonatkozásait is ábrázolni óhajtjuk. A patrimonális királyság kategóriáját szociológiailag érvényesíteni a magyar múlttal kapcsolatban Váczy Péter kísérte meg 1927-ben megjelent értekezésében.¹ Nem tudatosan ugyan, ez azonban semmit sem von le kezdeményező szerepének jelentőségéből. Mint az értekezésből kiderül, ismerte Below és Weber fejtegetéseit, de az nem tűnt fel előtte, hogy a magyar szóhasználat nem felel meg az ő előadásuknak; úgy látszik, annyira kétségtelennek érezte, hogy az, amit a XI—XII. sz.-i magyar történelem jelent, azonos a patrimonializmussal, a magyar szóhasználat annyira korlátozta látását, hogy a fejtegetések hatástalanok maradtak. Látva, hogy Weber továbbra is célravezetőnek tartja a patrimonális kifejezést, elszórtan tekinti Below minden aggályát s tovább használja a patrimonális szót. Ez a használat azonban most már eltér az eddigi gyakorlattól. Míg korábban a «patrimonális királyság» a források adataiból kibontakozó képnek az elnevezése volt csak, most, éppen fordítva, Váczy először megkonstruálja a patrimonális állam jellemző vonásait s azután kikeresi hozzá a társadalomtörténeti adatokat. Az értekezésből látszik, hogy azt nem célzatosan teszi; inkább valami gyermeces örömmel, amely elfogja Below és Weber szép — sajnos, meg nem értett — fejtegetéseinek olvasásakor, amikor készen kap egy szociológiai vázat, amely köré csak a nagy szorgalommal összehozott okleveles adatokat kell csoportosítani. Természetesen a kép, amelyet ilyen módszerrel rajzol meg, igen szép, de nélküli a valószínűséget, maga az eljárás pedig nem felel meg a történetírás legelemibb követelményeinek sem.²

¹ Századok. 1927. 243.

² Ugyanezt a tárgyat a kifogásolt módszertani hibák megismétlésével más szempontból újból feldolgozta Váczy «A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon» címmel (Minerva, 1932.), oly módon azonban, amely alkalmas lehet az u. n. szellemtörténet diszkreditálására.

A hiba forrását könnyű megállapítani. Váczy nem vette észre, hogy a Magyarországon használatos «patrimoniális királyság» kifejezés tartalma nem azonos Weber kategóriájával, következésképpen a Weberi patrimoniális uralom jellemző vonásai nem is kereshetők Magyarországon a XI—XII. sz.-ban. Erre nem gondolva, pusztán a szavak egyezése alapján, a patrimonializmusnak Webernél összegyűjtött, feljegyzett tulajdonságait rávetíti a magyar középkor társadalmi fejlődésére. Az okleveles adatok persze így kiszakadnak organikus egységükből és mint élettelen törmelékek tornyosulnak egymásra. Váczy eljárására a legjellemzőbb az aranybulla interpretálása, amely különben fejtegetéseinek is a sarkpontja. A bulla kiadatásának körülményeiről van egy igen fontos, kétségtelen hitelességű adat. Tudjuk, hogy a római szentszéknek milyen volt a felfogása ennek az évnek a mozgalmairól s következtethetjük, hogy ez a felfogás helyes volt, mert a magyar klérus tagjainak információján alapult. Eszerint a sokaság a királytól nehéz és igazságtalan dolgokat követelt, így azt, hogy az előkelőket fossa meg méltóságuktól, javaikat pedig ossza szét a nép közt. Vagyis a pápai udvar úgy tudta, hogy Magyarországon forradalmi jellegű megmozdulás volt s az emberek új, addig ismeretlen jogokat követeltek, amelyek a királyi hatalom gyengülését jelentették.¹ Ennek az adatnak a serviensekről, aranybulláról szóló minden fejtegetésben, jelentőségénél fogva, valami logikus helyet kellett elfoglalnia s még aki más meggondolásokból, kezdeti feltevésekből is indult ki, azt is arra a meggyőződésre kell juttatnia, hogy Magyarországon a serviensek új jogokat követeltek. Váczy ismeri az adatot, azonban nem tulajdonít neki fontosságot. A szentszék felfogását a külpolitikai helyzettel magyarázza. A pápai udvar ugyanis III. Béla halálától kezdve fokozódó nyugtalansággal szemlélte volna a magyar viszonyok alakulását, azt, hogy az egyház a központi hatalom gyengésége következtében kritikus helyzetbe került s így az aranybulla körüli küzdelmekről hallva, azt hitte, hogy Magyarországon minden rend felbomlott, miért is a királyi serviensek mozgalmában nem láthatott egyebet, mint a királyi hatalmát jogtalanul korlátozó törekvést.² Ezt a magyarázatot azért adja Váczy, mert a jellemző bizonyosság nem illik bele előre megkonstruált feltevéseibe. E feltevések ugyanis a következők: 1. M. Weber szerint a patrimoniális királyság a tradicionális uralom egyik faja, ilyen uralomban pedig a forradalom is csak a már régóta élvezett jogok visszaszerzésre és a visszaélések megszüntetésére irányul; 2. Magyarországon a XI—XII. sz.-ban, mivel patrimoniális királyság, tradicionális jellegű uralom volt, így itt csak tradicionális forradalom lehet; 3. következésképpen az aranybulla nem hozhat semmi újat a servienseknek, ezek csak régi

¹ Karácsonyi J.: Az aranybulla keletkezése és első sorsa. (Ért. a tört., tud. köréből. XVIII. 7.) Bp. 1899. 26.

² Századok. 1927. 413.

szabadságukat, kiváltságaikat biztosíthatják, amiből visszafelé haladva újabb fontos következtetések állapíthatnak meg a serviensekre, azok társadalmi helyzetére vonatkozólag. A következtetés — talán felesleges is ismételni — azért helytelen, mert a XI—XII. sz.-i magyar királyság nem patrimoniális uralom s így az erre vonatkozó szociológiai meghatározások reá nem alkalmazhatók.

A kísérlet tehát, a magyar társadalomtörténetben felállítani a patrimoniális királyság fogalmát, balul ütött ki. Anélkül, hogy a fenti logikát-lanságra bárki rámutatott volna, történetíróink — ha szabad így mondanunk — ösztönszerűen megérezték Váczy teóriájának élettelen voltát; tudommal az aranybullára vonatkozó fejtegetései elfogadásra sehol sem találtak. Az az érzés azonban, hogy a «patrimoniális királyság» kifejezés elégtelen, sőt használhatatlan segédeszközzé lett a XI—XII. sz.-i magyar történelemmel kapcsolatban, először éppen azon történetíróink előtt lett tudatossá, aki előzőleg talán a leggyakrabban használta. Hóman Bálint Magyar történetének első kötetében sehol sem használja e kifejezést.¹ Úgy látszik, Below magyarázata győzte meg a kifejezés tartalom nélküli voltáról, legalább erre enged következtetni az a feltevése, hogy Magyarországon Szent István idejétől fogva hűbériség volt. Úgy látszik a Below-féle «feudális» kifejezést azonosítja a hűbérivel s erről az alapról, mint teóriából kiindulva, keresi, fűrkészi a hűbéri vonásokat az Árpádkor első századaiban. Ezek a fejtegetések, következtetések igen éleselműjűek, azonban csak akkor fogadhatók el őket, ha szakítva a hűbériségnel a nyugati történettudomány által meghatározott fogalmával, azt valami újabb, jelentékenyen módosított formában határoznók meg. A hűbéri viszonyhoz ugyanis hozzátartozik a szabadság, önkéntesség és hűség jegye, vagyis hogy hűbérúr és hűbéres, bár a társadalmi hierarchia különböző fokain állnak, egyaránt szabad származásúak legyenek, önként, saját elhatározásukból lépjenek egymással kapcsolatba s kölcsönös hűséggel védjék érdekeiket. Csak ahol ez a három vonás egyidőben és egyetlen intézménybe összeforva fordul elő, ott beszélhetünk hűbéri társadalomról és hűbériségről.²

Mivel a ministeriálisokat éppen úgy nem szokás hűbéri kapcsolatban állóknak tekinteni, mint pl. a kozákokat sem,³ a királyi megye szervezetébe tartozó várjobbágyok nem nevezhetők hűbéresekknek. A várjobbá-

¹ A II. k. 293. l.-n akadtam még nyomára, ez a hely azonban Hóman egyik régebbi tanulmányából való átvételnek látszik.

² Erre vonatkozólag I. M. Weber fejtegetéseit, i. m. passim, Hintze, O.: *Wesen und Verbreitung des Feudalismus* (Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wissensch. Phil.-hist. Klasse. 1929. 19—20. sz.), a frank eredetű európai hűbériség fejlődéséről az összefoglaló ismert kézikönyvetek, pl. Holtzmann, R.: *französische Verfassungsgeschichte*. München. 1910.

⁴ Weber i. m. 725. l.

gyok ugyanis az uralkodó, sőt annak megbízottja, a comes kénye-kedvének vannak kiszolgáltatva, igazságszolgáltatási, közigazgatási és katonai tekintetben egyaránt az ő hatásköre alá tartoznak. Míg a hűbéri felfogás értelmében a szenior nem ítélkezhet egyedül vazallusa felett, hanem csak a többi hűbéressel együtt, addig a várjobbágy éppen úgy nélkülözte társainak segítő, illetőleg szeniort-ellenőrző szerepét, mint a német ministeriális. Az a viszony, amely nálunk a királyt a várjobbágyhoz kapcsolta, nem hasonlítható a nyugati hűbérúr és vazallusa viszonyához. Ezeknél a *kölcsönös* hűségnek — amely kizárja pl. a hűbéres birtokának eladományozását — és szabadságnak egészen más értelme van, mint a várjobbágyoknál, akik «földhöz, ill. a várgazdasághoz voltak kötve s a királytól más úrhoz nem szegődhettek.»¹ S még kevésbé tekinthető hűbérnak «a földbért fizető telepesek szolgálata, kötelezettsége.»² Censust, bért fizető telepesek élnek ugyan Nyugaton a hűbériség korában, azonban nem tartoznak a társadalomnak hűbéri kapcsolatban álló rétegeibe. Hogy pedig a birtokadomány önmagában nem bizonyítéka a hűbériségnek, az nem szorul bővebb magyarázatra.³ XI—XII. sz.-i történetünkben csak egy olyan intézmény van, amelyben felismerhető a hűbériségnek az a csírája, amely Nyugaton is egyik kiindulópontja volt a hűbéri társadalom kifejlődésének. A királyi kíséret ez, amelyet az uralkodó személyes környezetében élő milesek alkottak. Ennek az intézménynek a német Gefolgschafttal és a szláv druzsinával való azonosságára már Tagányi rámutatott s ugyanó több példát is felemlített, hogy a legkülönbözőbb népeknél, minden idegen hatás nélkül, hogyan tűnik az elő.⁴ A kíséret kétségtelenül hűbéri jellegű. Tagjai szabadok, főleg külföldről bevándorolt előkelők, akik önként állottak az uralkodó szolgálatába. Szolgálatvállalásuk szabad megegyezésen alapult, nem kényszeren és a kölcsönös hűség jellemezte. A király első sorban reájuk, személyes híveire támaszkodott, ők pedig, ha érdemeket szereztek, magasabb tisztségeket is elnyerhettek vagy birtokot kaphattak adományba. Ez utóbbi esetben kikerültek az uralkodó környezetéből; arról nincs adatunk, hogy katonai szolgálatukat a földbirtok fejében és arányában teljesítették volna. Nem a nyugati fejlett hűbériséget jelentette a királyi környezet, hanem körülbelül azt az állapotot, amely Nyugaton a Meroving-korban található meg. A magyar mileseknek tehát nincsenek vazallusaik és az intézményhez a beneficiális rendszer sem kapcsolódott hozzá. Mint a Gefolgschaft, a magyar király környezete is csak egyik gyökere a hűbériségnek.

¹ Hóman: Magyar történet. I. 222.

² U. a. I. 226.

³ Ezt szépen tisztázta Váczy P.: A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Századok. 1932. 369.

⁴ Tagányi K.: Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány. 2. (1922) 223.

Bár így a kifejlődésre váró hűbériségnek egyetlen vonása felismerhető nálunk a XI—XII. sz.-ban, ez. az egy mozzanat, bármily jelentős legyen is, nem engedi még meg, hogy a kort a hűbériségről nevezzük el. A hűbériség ugyanis ekkor még nem általános, lényeges vonatkozásai hiányzanak s ugyanakkor vannak olyan vonások a magyar történelem e két századában, amelyek a hűbériség fogalmával nem magyarázhatók meg. A XI—XII. sz.-ra így más találóbb és helytállóbb elnevezést kell keresnünk.

Eddigi fejtegetéseink csak negatívumot eredményeztek; azt, hogy a XI—XII. sz. nem patrimonialis uralom és nem hűbériség. Még egy negatívumról kell szólnunk, bár ennek bővebb kifejtése nem lehet célunk: a XIII. sz. nem a rendiség kora. De, ha röviden is, meg kell erről emlékeznünk, mivel éppen e feltevésnek logikai következményéül kapták az előző századok a patrimonialis, illetőleg hűbéri elnevezést s ugyanebből származott az a félreértés, hogy a német szóhasználattól eltérőleg egyetlen korszakra redukálódott a patrimonialis elnevezés. Tulajdonképpen nem is feltevés volt az, hogy az aranybulla a rendiség terméke, a rendi élet kezdete, hanem sziklaszilárd bizonyosság, amelyet a laikus közfelfogás és a tudományos élet egyaránt vallott. Bizonyára magában is érdekes probléma, hogy mint alakult ki ez a közfelfogás. Megvolt mindenki tudatában s ha az előző és következő korokra vonatkozólag talán ingadozott is a felfogás, ezt az egyet kétségtelenül igaznak éreztük, mert abban a szellemben nőttünk fel, amely Verböczy tanait már a XIII. sz.-ban érvényesülni látta és az aranybullát meg a magna chartát azonos tényezők eredményének tekintette. E felfogás uralkodott azon történetírók munkáiban is, mint pl. Tagányi, Pauler, akik egyébként forrásaik előadásához híven szólaltatták meg az adatokat. Mivel pedig patrimonializmus valóban csak ott lehet, ahol az uralkodó hatalmát ellentétes erők nem korlátozzák, a XIII. sz.-i mozgalmak pedig ilyen túlsúlyra jutó tényezőknek látszottak, magától értetődő volt, hogy az előttük lévő kor patrimonialis uralomnak neveztesék. Igaz, a későbbi, XIV—XV. sz.-i adatok éppen nem tanúskodtak egyhangúlag arról, hogy a rendi felfogás uralkodott Magyarországon, ezt az ellenmondást azonban eloszlattuk annak a hangsúlyozásával, hogy az Anjouk abszolutisztikusán uralkodtak s legfeljebb megengedtük, hogy bár nem hívtak össze országgyűlést, azért mégis az ország javára szolgált. uralmuk.¹ Azt a felfogást, hogy a patrimonialis királyságot a rendiség váltotta fel a XIII. sz.-ban, tömör fogalmazásban Hóman egyik legjobbművében olvashatjuk: «A XIII. sz.-ban a rendiség lépésről-lépésre haladva diadalmasan szorította háttérbe a patrimonialis királyi hatalmat. A nemzeti vagyon túlnyomó részét kezében tartó egyházi és világi nagybirtokosság ... és a nemzetiségi közösségek bomladozásával területileg szervezkedő

¹ Hóman i. m. II. 350.

az alsóbb népelemből folyton szaporodó kisbirtokos köznemesség számotvető politikai tényezővé lettek. A patrimonialis királyság helyét a *rendi állam* foglalta el. IV. Béla — kinek szemei előtt, mint a királyi hatalom eszménye, hatalmas egyéniségű nagyapjának, III. Bélának patrimonialis királysága lebegett — ezt a változást nem értette meg s a régi módszerekkel kísérletezett. Törekvéseit ezért nem koronázta siker.» Ekkor lépett trónra Károly Róbert, aki tisztán látta a helyzetet. «A patrimonialis királyság kora végleg lejárt; a régi államszervezet teljes csödbe került. A régi rendszer feltámasztására irányuló törekvések biztos kudarccal fenyegettek. Gyökeres reformokra, a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyokhoz mért, a rendiség szellemének megfelelő, új nyomokon járó, következetes, céltudatos és erélyes szervező munkára volt szükség.»¹ A rendiség és a XIII. sz.-i magyar történelem azonosságának tudata — ismételjük — oly mélyen él a köztudatban, hogy mikor Hóman a patrimonialis szót legutóbb a hűbérivel cserélte fel, akkor is a hűbéri korszakot a XIII. sz.-dal, a rendiség kezdetével befejezettnek látja. Valóban, hűbériség és rendiség oly ellentétek, amelyek nem élhetnek sokáig egymás mellett, hanem az utóbbi — mint a külföldi analóg esetek mutatják — hosszabb-rövidebb időn belül megszünteti a társadalom hűbéri struktúráját s így, ha a XIII. sz. rendi jellegű, logikus a következtetés is, hogy a hűbériség véget ért vele. Aki pedig meg volt győződve arról, hogy a XIII. sz. a rendiség kora Magyarországon, abban Weber munkájának olvasása sem ébreszthetett kételyt, mert ennél is a tradicionális uralomnak a patrimonializmus után következő faja a rendiség. A közjogi gondolkodásból fakadó meggyőződés így determinálta a középkori magyar viszonyokról alkotott képet és arra kényszerített, hogy még a társadalmi fejlődést is a történeti tényekkel ellenkezően képzeljük el vagy tételezzük fel.

Az ugyanis már magában véve is kissé valószínűtlennek látszik, hogy a rendiség nálunk ugyanakkor fejlődhetett ki, amikor a nyugati államokban, holott a magyarság évszázadokkal később lépett csak közéjük. Ezt a régibb felfogásból eredő meggyőződést csak úgy tudtuk elhinni, hogy feltételeztünk bizonyos «fejlett közjogi érzéket», az őshazából származó lelki vonásokat, amelyek a magyarságot képessé tették, hogy évszázadok természetes mulasztását hirtelen pótolja. Ily feltevések azonban a mai történettudomány szemében megengedhetetlenek. Ma már pl. Németországban népszerű művek is azt magyarázzák olvasóiknak, hogy ugyanazok a germán erények, amelyek Tacitus korában érvényesültek s amelyekre a XIX. sz. oly büszkén tekintett vissza, vagy ugyanazok a hibák is, fél-évezred múlva a Keleti-tenger partján feltűnő szláv népeknél szintén előfordulnak, esetleg a források világánál, még fokozottabb mértékben.² De

¹ A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 24. skk. 1.

² Böhler, J.: Die Kultur des Mittelalters. Leipzig. 1931. 19.

még kevésbé látszik hihetőnek az az ismételten idézett vélemény, hogy a XIII. sz.-i rendiség a magyar hűbériség korát zárja le. Eszerint ugyanis a magyar társadalmi fejlődés nemcsak együtemű lett volna a franciával vagy a némettel, hanem meg is előzte volna azokat, mivel ott a hűbériség nem szűnt meg a XIII. sz. elején. Az ellentmondások, amelyek így léptenyomon szemükbe tűnnek, azt hisszük, megszüntethetők, ha szakítunk azzal az uralkodó feltevessel, hogy az aranybulla a rendiséget jelenti s a rendiséget csak azon kortól — a XIV. sz. végétől — fogva számítjuk, amióta a források adatai is szólnak róla. Ez a másfélszázados eltolódás a magyar társadalom fejlődését sokkal egyenletesebbnek mutatja, mint amilyenek a régebbi előadások rajzolták. Nincs többé ugrás, amelynek okát nem tudtuk megadni. A fejlődés ugyanazon fokokat tünteti fel, amelyek a nyugati népek életében is megfigyelhetők s ez a jelenség önmagában is igazolja, hogy a magyarság valóban átélte az európai társadalom életét.

Ilyen lényegbe vágó állítás természetesen igazolásra szorul. Ennek legegyszerűbb módjához, a társadalmi fejlődés adatszerű előadásához most nem folyamodhatunk s ezért csak azt fogjuk megkísérelni egy következő tanulmányban, hogy a patrimonialis királyság helyett más, kifejezőbb elnevezést találjunk s ezzel kapcsolatban az aranybullát próbáljuk interpretálni, vizsgálva, hogy vajjon a rendiség kezdetét jelenti-e.

Mályusz Elemér.